

הנגלות והנסתרות

ביצירתו של ש"י עגנון

בהערכת יצירותיהם של הרבה אמנים גדולים נתקלים אנו בחזיון אפייני: היצירות נדרשות בהרבה מידות, כמה פנים להן והמפרש מפרשן פירושים שונים, וכל אחד מוצא בהן את שקרוב ללבו ואת שביקש למצוא. למעין זה זכתה אצלנו יצירתו של ש"י עגנון. יש הרואים בו קלאסיקן שהעלה את הפרימיטיב העממי לדרגת מלאכת-מחשבת, סופר סת"ם על תגיו ועיטוריו וסלסוליו, ויש הרואים בו יוצר ארכי-מודרני המתחפש בכוונה-תחילה בבגדי זקנו שהלך-לעולמו; מעריצי מסורת-אבות, שלדידם היהדות היא תוסעה שאינה תלויה בזמן ובמקום, טוענים לגבי יצירתו טענת „כולה שלי“, ואחרים לעומתם מעריצים בו דווקא את מי שהעלה את גלגוליה של כנסת-ישראל בדורות האחרונים. אלה מבליטים את השלוה והמתינות המציינות אותו, ואלה שוב מזועזעים מהרמזים ורמזי-רמזים, מגילוי הלוט מעל נפשות הארמוניות-לכאורה ובעצם נבוכות וכלות בטראגיותן הפנימית. כל אחד טועם טעם אחר בעגנון — זה בהזמור וזה בלייריקה שלו, זה בפולקלור וזה בפסיכולוגיה, מי בתוכן ומי בצורה; ואכן, כמעט לא ייאמן כי בעל האפופיאה „הכנסת כלה“ הוא גם יוצרה של „שבועת אמונים“ נעכר-מית ברוחה, כי אבי סיפור-האגדה הרוגע „בלבב ימים“ הוא מחברו של „ספר המעשים“ הסכיזופרני, כי אותה יד עצמה טרחה ב„הרפא וגרושתר“ ובאגדות-פולין. יחיד הוא עגנון בריבוי פנים זה בספרותנו, ומעטים כמותו בספרות-העולם. אמן, שיצירתו רבת היקף ורבת פנים כל כך, המדבר אל לבות קוראים שונים כל כך — אין זאת כי הוא משמש פה לחזיונות אינטימיות מאוד של הדור, ואתה חייב להבינו ולהעריכו במסגרת הדור וספרותו.

הפרוזה העברית לא נצטיינה מעולם במידה של מונומנטאליות. מגילת היוחסין הספרותית שלנו יודעת רק שלושה ארבעה שמות המצוינים בברכת השפע, ובעליהם אף הם כמעט שלא יצאו מתחומי הנרשא האחד, הפרסונאזי התקופה. בחינת בעלי מלאכה אחת. עד לעגנון לא ידעה ספרותנו היפה יוצר בקנה מידה גדול כל כך — בהיקף היצירה ומשקלה. בפוריות וכושר התחדשות בלתי פוסק. מפרק לפרק אנו מופתעים מכיבוש תחום-יצירה חדש: „...שוב שופעים צינורות החיים כאילו לא נפסק השפע מעולם...” — דברים אלה יפים גם כלפי אומנם. הוא העמים על עצמו את נטל הדורות האחרונים בישראל — מן המאה הי"ח ולפניה עד לתמול שלשום, ועד ליום המומש ביד. יצירתו זו היא כולה המשך, ילידת-בית ומעוגנת במסורת דורות, ועם זאת נקודת מיפנה וראייה חדשה. כי מהי תמצית תולדותיה של הספרות העברית והחדשה? מראשיתה של „ההשכלה” ועד סמוך לזמננו היתה ספרותנו מהסכנית על פי עצם טבעה או לפחות שוחרת תיקונים. זמנה — שלהי ימי הביניים היהודיים. היא חשה את המיפנה העמוק בתולדות ישראל והעלתה חזיון חיים חדש. היא הקדימה את המוגייהעם בראיית התמורות המתחוללות, ולפיכך ראתה את עצמה שליחת מצווה, מדריכה ומחנכת. היא עוררה התסיסה. שניים שלושה דורות של סופרים עברים ידיהם היו מלאות עבודה בביעור עשבים שוטים מכרמנו, במלחמת קודש נגד רוחות בליס-עקשנים ובכיבוש מרחבי מחיה לעם ולספרותו. דור ההשכלה כך, רזבו ככולו, וכך ספיקי החשכלה. ולפיכך היו חד-צדדיים, וטוב שהיו כך. הם לקו בסנוורים מבורכים, לראות רק את שנחרך ללוחמים; כי עת לבנות ועת לפרוך. „ההשכלה” נגלתה להם כארץ חדשה, צעירה, שטופת שמש (אמנם, לכאורה כבר היו אזרחים מלאים במולדתם החשוקה, ועדיין חשבונות מורכבים להם עם כור מחצבתם).

אך הנה נדם קול רעמם של התותחים (בלשון מליצה קרובה יותר: היצי הקשתות), נתחלפו החזיתות ונאף חיינו נשתנה מיסודו. נתעוררו בעיות חדשות שהן מעבר לפרובלימאטיקה של ההשכלה, מעבר לטוב ורע שבה, מעבר להרגשת שליחותה. כיבושיה כבר היו נחלת הכלל ואין להרעז אחריהם. האידיאל והפולגתא של אדם-בצאתך ויהודי-באהלך כבר היו מיותרים וטפלים. היהדות לבשה צורה חדשה.

ש"י עגנון הוא למעשה הקלאסיקן הראשון בפרוזה העברית. היחיד שקדם לו היה מגדלי, אבל שפת יצירתו העיקרית של זה יידיש היתה ולא

עברית. קלאסיקן עומד על גבול תקופות, הוא מסיים רובד תרבותי ומשייד לבאים אחריו (מחוץ לאבות-אסכולות, הרואים שוב את העולם בעיניים חדשות) רק לקס, שכחה פיאה; הוא מעלה במכחולו את כל שאפיני ומתוהי ביותר בתקופה או בשכבה עממית שהלכה לעולמה, הטיבה שלימה אחת בהארמוניה ובהגיון הפנימיים שבה, מסריגת ומגודדת משכנותיה מכל שהיה לפניו ויהיה אחריה. דברים שאמר בשעתו ב"א ל"ק ("מנדלי ושלזשה הכרכים") יפים בחלקם גם לעגנון: "אין דרכו ליטול לו חומר מכל הבא ביד מאליו, מן הקלוקל התחתון, מן הטס חוצף למעלה. יודע הוא והוצב בקרדומו מן השיתין, מן הרבדים והנדבכים התחתונים, מכל המגובש והמכובש ביותר. אין לו עסק אלא עם כל המצק והטיפוסי שבחיים, עם קובעתם וקבוצת כותם של דורות רבים." אולם מי שאמר בשעתו, כי "בשלזשה הכרכים קיפל ר' מנדלי כמעט את כל העולם היהודי לכל מראות חיי האומה הטיפוסיים ביותר" הפליג בגוזמא. מנדלי האיר באור סארקאסטי חריף שכבה אחת בישראל. דרכו של עגנון היא אחרת. אבל גם הוא אינו אלא נציגה של שכבה אחת, של דמות-המופת שבעם: ה ת ל מ י ד - ח כ מ.

ימיהביניים שלנו — כשל אירופה המזרחית כולה — נמשכו כמעט עד לפתציתה של המאה שחלפת. מה שהיה הנזיר — כדמות-מופת — לנצרות המערבית בימי הביניים, היה לנו ה ת ל מ י ד ח כ מ. בימינו הוא משתרך בצדי דרכים, מעין זכר לחורבן, שריד אכזוטי; פסקה חיתה, פסקו דבשו ועוקצו. ואנו נוטים לשכות, שהלמדן היה טיפוס סרציאלי מקורי ביותר והוסיף קריחוד בולט ליהדות הפולנית-אשכנזית. מעמדם החברתי (הדף: של למדנים ולא של אנשי כהונה) בסולם המעלות החברתי היה מיוחד במינה ואין לו אח הדוגמה באירופה הנוצרית. אמהות היו שרות על גדי התב והסחר בשקדים וצימוקים, ועל הבן שילמד תורה הרבה; גביריט היו משיאים בנותיהם אף לבחורי ישיבה עניים אם עיליים היו, יחוס אמלל ויחוס פמוך הרכינו ראש לפני כתר תורה והדברים ידועים גם ידועים מאורח אלא מה שהפך להיות ברבות הימים רומאנטיקה כוזבת, היה בשעתו מציאות לאמיתת, אם יפה היא בעינינו ואם לאו.

יסודות חייהם של ליבוש הקצב ויודיל חסיד, גטע העגלון ופלטאל המחג, אביגודר הפרנס ור' וארי שור שונים היו מעיקרם מאלה שלכה בעיותיהם שונות ושונות אבני הבוחן שבידם. המון בית-ישראל במדינת

הקיר"ה בחרו של חצדיק מאפטא (ושאר ג' או ד' ארצות לפנים) היה ותמון של מנשה חיים התנווני, שפרנסתו תלויה על בלימה ולעת צרה יוצא וזא לקבוץ על יד, של יישובניקים ומוזנגים וחוכרים, של חובשי בית המדרש, של פרנסים מתנשאים. אגב, אין לטעון כי חיייהם של ההמונים היהודים בחרוזה ותהם מורשתם הרוחנית, השכלתם ורמתם המוסרית וגימוסיהם נפלו מבחינה כלשהי מחייהם, גימוסיהם וכר של גויי הארצות שכניהם. אפשר היה ודגוניים יותר, ולא באקראי. בפרספקטיבה של זמננו נראים חיים אלה דלים מאד, אולם מנקודת המצפה של הדורות ההם נראת הכל באור אחר ובפרופורציות אחרות.

ועיקר חשוב הוא ביצירתו של ש"י עגנון כי לעולם הוא שואף את בראיו בעיניהם שלהם, לדבר בלשונם ולהגות במפורש את מחשבותיהם. ובכוח זה נעשה למתאר הקלאסי של "ימי הביניים" שלנו. אלא שליד עולמם הפנימי של הגיבורים מצוי גם עולמי הפנימי של המחבר עצמו. התיאור האובייקטיבי לעולם אינו נבלע כליל בתוך היחס הסובייקטיבי של הוצר לנושא. דומה כי ברבות הימים חל תהליך הודחות של המחבר עם הנשא, הוא נעשה שבוי בידי יצירתו, בחינת מתוך שלא לשמה בא לשמה. כשיצא ש"י עגנון, בתקופה מאוחרת יותר, אל נושאים אקטואליים יותר לפי זמננו, אף על פי שאמר לתאר גם את בני הדור הזה בעיניהם שלהם וכר, כבר שפך עליהם, מרצונו או בעל-כרחו, מרוח העבר וממושגי העבר. לפיכך חייבים אף אנו להבדיל הבדלה מפורשת בין יצירותיו המספלות בעבר הרחוק לבין אלה העוסקות בעבר הקרוב.

כל אמן קשור בטבורו לחוג חברתי מסוים, יונק ממנו ומייצג את עולמו. עגנון משמש פה לשכבת הלימודים ותלמידי החכמים בישראל, מבטא את הליכותיה ושאיותיה. דוץ ותמצא כי מתוכה לקח את מרבית גיבוריו תראשיים בסיפוריו על העבר. שכבה זו לא היתה לגמרי ביקר מעמדית, כעין ברייה בפני עצמה, ואף לא אוהדת. תהום רובצת בין הבחור שב-מחמת המצוקה וההתאבדות שלמה הפרנס, בין יודיל בטלן ור' יודיל נתנון; וכן מפוצלת וקא לטיפוסי-מופת ובני-טיפוסיים שונים, תמימים וקפדנים, נמוכים מני עשב ונהגי שררה, גבירים אדירים ודלים אביונים, פשוטי-עם ובני מרום-עם. הצד השווה שבתם הוא אותו אידיאל תרבותי עצמו. שהרי אין לתפוס תרבות כהכרזה אידיאולוגית בלבד, עיקר פוליטי או סוציאלי שאדם נשבע לו, וגם לא כסגנון ספרותי ואמנותי קצר ימים; תרבות הריהי מיבנה

חברתי ונוסח חיים, מערכת מצוות ואיסורים, מוסכמות הרגלים, בדיחה וטאטוס, כוחות ספונטאניים ודרך הסברתם הראציונאלית, רפלקסים ותגובות סיפוריות, המסביעים תותמם על חייו של אדם מן העריסה ועד לגסיסה, בחול ובוהג, במלאכה ובנופש. תלמידי חכמים ולמדנים, בהיותם השכבה המקורית לשעבר בעם, חוג הסגולה שבו, אפייניים הם ביותר לעברנו ותרבותו.

במרכז סיפוריו של ש"י עגנון עומדים איפוא, כלי קודש, נכון יותר למשמשים בקודש. לא משלח יד, כי אם שליחות. הפרנסה ודאגות הפרנסה הן רק טפל לעיקר, דבר שהאדם הישראלי דש אותו בעקביו. טובה תורה עם סחורה, אבל התורה היא הנותנת. ר' יודיל בטלן ו, שני תלמידי חכמים שהיו בעירנר, הנלבבים העולים לאה"ק, גרשום הגידח חקנו של חמדה, רבי יוסף ורבי אשר ברוך, כולם מחומר אחד קורצו. אחד הממית עצמו באהלה של תורה ואוכל לחם צר ואחד המקיים את התורה מתוך רוחה וזוכה לשני שולחנות. שהרי תכלית חייו של אדם מישראל הוא לימוד התורה, תורה לשמה. פירש רבי יודיל כפיו בשמחה ואמר: חכמות בחוץ תרונה. אין לך דבר נאה בעולם כקול התורה... אין לך דבר נאה בעולם מדף גמרא, כל-שכן בליל טבת הארוכים שהגוף נהנה מן התורה כפליים... (הכנסת כלה). ואסילו המשומד בכפר, חייך ואמר: התורה היא מתוקה מאוד. השתמדותי קצת ותרני יושב ולומד תורה במנוחה. כך ר' יודיל הרך כקנה, כך ר' משה פנתס הקשה כצור, שעקיצתו עקיצת נחש, כך בעל-דבבא שלו. וכך המחבר המתרפק בגעגועיו על העבר: כשהיינו לומדים תורה בנעורינו יודעים היינו שכל מה שכתוב בתורה קיים לעולם. וכל שוקו של כל אחד ואחד מעמנו היה לסגל מצוות ומעשים טובים האמורים בתורה (תמול שלשום). עולם מכושף הוא של עם-הספר, מאגיה-שלידפוס שלטת כאן בלי מצרים: או, פתאום תצא חיה רעה מן היער, הזאב הארי והדוב והנמר והברדלס הנחש בסנהדרין... התורה היא ציור העולם, והעולם מתנהג לפי המידות שהתורה נדרשת בהן. כי התורה אינה מקצוע בחיים, ואין היא מעל לחיים. היא החיים עצמם, תכליתם וטעמם ומתיקותם, ואין להבדיל ביניהם. יחס כזה ללימוד הוא קו סגולה ליהדות האשכנזית, ולבני סגולה שבה — תלמידי חכמים.

אגב, לא מתוך נאמנות של כרטיסטן גודש עגנון את סיפוריו במראי מקומות מדויקים. דף הגמרא, סידורו ומספרו, הם חלק טבעי ביותר מנוף

החיים הפנימי, הם שייכים אורגנית למגנן הנפש דרכי הגבתה. כל מאורע חיצון כבר הוא מרומז אצל ראשונים או אחרונים, הפסוקים שולטים עליו על תאדם, נדחקים וכובשים אותו. הפסוק והמדרש צצים ועולים מעצמם מכוח האסוציאציה הכפויה וגוררים אבטומאטית את מראה-המקום, לפעמים בתוספת של אחד מששים של גאווה למדנית.

על אף ריבוי פניה והיקפה הגדול, עשויה יצירתו של עגנון מקשה אחד וברשאה קשורים אורגנית זה בזה. הוא פותח בקדומותיה של פולין, עת נפל פתק מן השמים: לכו לפולין... ומצאו יער צומח עצים ועל כל עץ מסכת אחת ממסכות הש"ס... הלא הוא אצל לובלין; תקופת ועד ד' ארצות, כשהפרנס ר' ישראל שלמה נתג שררה ביד רמה וכמה וכמה גבירים וחוכרים נתנו מחסדי הפרץ; ראשיתה של החסידות ועמידתה מול חרמות ונגישות של המתנגדים (אמר רב המדינה: ...צייתי שיגורו לו פאה אחת וחצי זקנו למען ישמעו ויראו); דורם של הצדיק מאפטא והעשיל המשכיל (ובירך אותו שימצא חתנים בריאים כגריים עם נשמה ישראלית); צעדיה הראשונים של הציונות בגאליציה, המדשדשת עד ברכיה במליצות (באנו לכבוד פרעות והנה נשף חשק); אנשי גאולתנו בני העלייה השנייה, ועד לדור אחרון התם לגורע, כפי שראה אותו, אורח נסת ללון. תה אומר, כל השלבים וציוני הדרך בתולדותינו במאות השנים האחרונות, לותציא תחנה-אחת: תקופת ההשכלה ומלחמותיה. עגנון צרר דורות ראשונים ואחרונים בצרור חיים אחד ועשה תולדותיהם תולדות משפחה אחת. מעטים בספרותנו הצמודים ודבוקים בדביקות גדולה כל כך למחוז ילדותם כש"י עגנון. כל הדרכים מוליכות אל שבוש וכל הדרכים מסתעפות ממנה. מי שנולד בה וגדל בה וחי בה הוא בלבד יודע לתגות את השם הזה בכל אותיותיו; נטל חברי את ידי ואמר: ... כל חיבתך לארץ ישראל באה לך משבוש, מפני שאתה אוהב את עירך אתה אוהב את ארץ ישראל... ראה אתה מבקש? אילמלא אוהבת את שבוש כלום היית מטפל בה כל ימך, כלום היית מחטט מצבות לגלות צפונות? (אורח נסת ללון). בפיה של אשה מפשוטי העם, שוסטר, שם עגנון את כל הכיסוסים וההתרשקות על גוה הילדות: "...מחלה זו אינה באה כשאר התחלואים, שמתקלקלים כלי הדם, אלא רוח אחת יש בעולם ונטפלת לו לאדם שנתרחק ממקום לידתו וחי באה ורשבת על פתחי לבו...".

פרי מן האילנות שבעירנו... הנאה זו, מיטיבי, אין אדם נהנה אלא בעירך שנולד בה. בתוך כך אתה שומע ציוצה של צפור שאף היא נולדה בעירך באותו אילן שאתה אוכל פירותיו. לעומתה של ציפור עתות הנערות בשדה... וכך חזר ומטעים עדה-המלך: „שאל חמדת את יצחק כשהיו לבדם: מה חדשות אתה שומע משם? (משם, כלומר מגאליציה) ועיניו נתערפלו כאדם שזוכר מקום חביב...“ (תמול שלשום).

בעיניים מעורפלות ומעולפות-אהבה הופך עגנון בתולדות עיר ילדותו, כדפוס דוגמא לעיירות גאליציה. כאן שורשו. כאן הבית רק בן עיירה ולא יליד כרכים יכול לתאר כך את החיים. בית יעקב אינו אלא העיירה-המשפחה שבש, נפוצותיה בברודי ובווינא, ביטו ובירושלים. הוא עוקב אחרי עליותיה וירידותיה, שמח בגדלותה ומתייטר בשפלותה, נוצר קדומותיה ומחטט במצבותיה. מכאן הפלאסטיות הרבה שבתיאוריו, הרגיונאליות שבהם, הידיעה האינטימית ביותר של כל הפכים הקטנים, החמימות המציפה את הלב למראת כל חפץ שנגעה בו יד אבות, מנהגות מקובלים בידיהם, עקבות שהשאיר מידרך כף רגלם. מאירעות שאירעו להם ביזוביץ ובלשקוביץ, ביאסי, ברודי ולמברג, בנוה צדק ומחניים. זר לא יבין זאת; כי הדביקות המשפחתית היא נחלת בני הבית בלבד, ורק של אלה ששלשלת היוחסין ואלבום-המשפחה פתוחים לפניהם, ונהירים להם כל הקרובים וקרובי-הקרובים על בגדיהם, פרנסותיהם, צאצאיהם וגורלותיהם. לפיכך אין כביכול מוקדם ומאוחר ביצירתו, ורשאי אתה לנהוג בה לפי הכלל: דבריו עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר, הסתום כאן יתפרש לך להלן.

יודעים אנו את שלשלת-היוחסין של חמדת, וכמה שמואל-יוסף נקרו לנו אם „בלבב ימים“ ואם בשאר סיפורים; עקביה מזל ובלומה נאכט הם גיבורי „סיפור פשוט“ ו„בדמי ימיה“, אבל הדי קורותיהם נשמעים גם ב„אורח נטה ללון“; מתיקות ניגונו של גרשום „הנידח“ עולה מ„בלבב ימים“; „שאל רבי שמואל יוסף בנו של רבי שלום מרדכי הלוי את רבי משה: אפשר ידע אתה את הניגון שאמר בו רבי גרשום אחיך זכרוננו לברכה את הפסוק, הביאנו המלך חדרירי?“, מר הופמן שב„נערינו ובזקנינו“ רמו על בנו הקטן ואמר: „ראים אתם בחור זה... בראשונה הייתי אומר שהוא דומה למנשה היים בעלה הראשון של קריינדיל טשארני“ — הרי הם מיוחדעונו מ„היה העקוב למישור“.

הקשר המשפחתי חודג מגבולות זמן, מקום ודורות: יצחק קומר חברנו שביטו וירושלים (תמול שלשום) הוא מבני בנותיו של יודיל חסיד

שב.הכנסת כלה": „שלושה דורות נתפרנסו מאוצרותיו של ר' יודיל חסיד זקנו, ודור רביעי גימר את נכסיו ולא הגיחו לשמעון קומר אביו של יצחק בן בנה של בת בתו של ר' יודיל אפילו שיירי שיריים"; על המשך מאורעותיהם של הרטמן וגרושתו („פנים אחרות") ו„הרפא וגרושתו" אנו למדים מאותו דרשיח שבין הארחה וידידו ד"ר קובה מלך ב.הארחה נטה ללון; ואפילו הדמויות הטפלות לחלוטין, הצפות ועולות כאילו דרך אגב, מחזרות בסיפורים שונים והודמניות שונות — מיכל השמש וסבסטיאן מונטאג, ר' אבילי בורסקי וזקנו של חמדת, רחמה ויעל חיות — והגשר השחור על נהר סטריפא.

נהג זה שנהג עגנון ביציריו נהג „בלתי ספרותי" הוא לחלוטין. כך מופיעים אנשים רק בחיים; בדרכנו נקרים לנו אנשים לעשרות ולמאות. מיעוט שבמיעוט נשלב בתוך גורלנו ומאורעותינו, רוב מנינם נעלמים כלעומת שבאו. אבל הזכרון שומר באחת מפינותיו גם דמויות ארעי, חד פסיעותיהן ומוסר-השכל ממעשיהן. אין אנו טורחים לטוות חוטי גורלן, לקרב רחוקים. הם נשארים באמצע, כביכול. רק בבואנו לסכם פרשת חיים נזכרים אם לטוב ואם למוטב. כך עשה עגנון בהעלותו את גלגולית של משפחת שבוש, של כנסת ישראל בגולת הקיר"ה בדורות האחרונים.

את תולדות המשפחה יש לפתוח ב„הכנסת כלה". כל שקדם לה בכרוזר לוגיה חידושו בעיקר בסטיליזאציה. ביודיל חסיד מיצה עגנון טיפוס קלאסי ביותר, כפי שגיבשה אותו היהדות הפולנית-אשכנזית במשך דורות רבים מאוד, אולי מזמנו של ר' יהודה החסיד ועד המאה הי"ט (ושמא אין שם גיבורנו מקרי, כפי שאינם מקריים השמות מנשה (משכיה) חיים, בלומה נאכט, יצחק קומר, ועוד). הוא אינו תלמיד חכם בגלימה של משי, אשלא רכרבא ובר אבהן; איש-העם הוא, אך מקופלים בו כל רבדי הנפש וההגות של למדנים ופרושים, בעלי מוסר בישראל וידעי חן, חובשי בית המדרש ועצורי גיטאות. יושב אהל הוא, שהוויות אביו ורבא הן לו הוויות עולם, שלא עשה תורתו קרדום לחפור בו ועולמו מצומצם בד' אמות של הלכה ואגדה, בבלי וירושלמי, ספרי מוסר ואגדות חסידים — וסבור הוא כי עולם ומלואו כאן. דווקא מהיותו פרוש מעולם המעשה, מהיותו התגלמות קיצונית חוד-צדדית מאוד של רוח התקופה, אפשר לראותו כרפרונטאנט התרבותי המובהק שלה. שהרי גם דון קישוט ורולאנד האכיר, מנחם מנדל ופאן

זאגלובה לא היו קיימים מעולם במציאות, ולידתם בלב יוצריהם. ואף על פי כן מייצגים הם את הרוח הצרופה של תקופתם יותר מבשר ודם ממש; הייחם חיים שמעל למציאות.

ודאי, בעיני דורנו הרי יודיל חסיד ושכמותו אינם מן הנלבבים כלל וכלל. הבטלן המתפלל בבית המדרש הישן בקרן זרית דרומית-מערבית הוא סרוש מהוויות עולם, הגיגיו טובים סביב נפשו וצדקתה — הבטלן נראה לנו כקאריקאטורה של אדם. בגדיו מרופטים מחמת רשלנות ושערו פרוצ (החסיד בעל צורה, שופריה דיוסף, ומיום שעמד על דעתו לא שלט מסרק בזקנו, ושער זקנו מדובלל ומסובך בשער פיאותיו כדי למזג מידת-זרין, היינו שערות-הפיאות במידת-הרחמים, היינו שער הזקן), אינו עוסק ביישובו של עולם, עול הפרנסה מוטל על אשתו המסכנה והוא כעורב מתאכזר על בנותיו ואינו דואג למוזנותיהן ולתכליתן. מה מידה אנושית היא זאת שאדם חופשי לנפשו כצפור דרור לעסוק בתורה ולכוון כוונות הוא משתמט מחובה ראשונית כלפי אשתו ובניו? אדם זה ושכמותו שעגו עוגה סביבם וצימצמו הויתם צימצום חמור כל כך, דומים עלינו כאותם צמחים המצמצמים עליהם עד שנהפכים לקוצים דוקרניים. תנועת התחייה שלנו, ההומאניזם היהודי, אסרה מלחמת-קודש על בטלנות זו ורדפתה עד חרמה. את הבטלן אמרת לעשות לאיש מעשה, לפרוץ ד' אמות של הלכה ואגדה ולהרחיב את אוסקי הראייה, לכבוש מרחבי נפש חדשים, להחיות יצרים שנתנוונו.

כך בעיני דורנו. אולם כבר אמרנו: לא כך בעיני הדורות ההם. שהרי זה הדור של תחילת-ראשיתה של ההשכלה, כשהעשיל המשכיל הוא יוצא דופן בעיירה, אחד ויחיד, וכל תורתו היא: „היזהרו שתלמדו חכמה ומליצה ודקדוק — שהדקדוק הוא יסוד עולם“. הנוכל לקטרג על עגנון שתיאר כהזיותו את שהיה? דור אחד לאחר מכן, כשניבעו בקיעים בחומה, כש„ההשכלה“ תחלה עושה לה נפשות, וניתנו שתי אפשרויות, לפחות, — נשתנתה הראייה מן הקצה אל הקצה. ביחס לתקופה זו חובה היא להכריע, לחלק בצורה אחרת לגמרי את הצבעים, לאסוף את האור והצל. אבל דווקא על תקופה זו של מלחמות ההשכלה פוסח עגנון דולג עליה, ולא באקראי. כי אין הוא רוצה בהכרעה. בכוונה תחילה מתאר עגנון את עולם-הזקנים ולא את עולם-האבות, כשם שמבקש הוא תמיד מפלט אצל זקנו ולא אצל אביו ומעלה אותו לדרגת סמל.

קרובה איפוא ללבנו אהבת ארץ-ישראל של הנלבבים העולים לאחיק,

אהובים עלינו כל מחונני עפרה וכל מנעימי אגודתיה, בזכותם הגענו גם
אנו עד הלום; קרובים ללבנו, החסידים והחסידות שב„הנידח“, כשעדיין
לא נסתלפה דמותה, היא תנועה לחמת המביאה נחמה לפשוטי
עם, בטרם השלימה עם פרנסים תקיפים ורבני מדינה, מכבדים אנו עוד
אופיים של ר' משה-פנחס, היישובניק העיקש הממית עצמו באהלה של
תורה ואינו מוחל על כבודו לא בזה ולא בבא, של ר' יודיל החסיד העקבי
בתמימותו ואדוק באמונתו, של אביגדור הפרנס התקיף ושל גרשום התקיף
על פי דרכו, — כולם אנשים-גברים, שהתייחסו לחיים ברצינות גדולה מאד,
קנאים לתורתם ומקדשים את שמה ברבים או בצנעא, הם ידעו מסירות נפש
מהי. היודעים זאת גם הדורות הבאים? איזה ערכי-מורשה הטיל עגנון
עליהם, מי הם היורשים?

כבר הדגשנו: התיאור האובייקטיבי לעולם אינו נבלע כליל בתוך היחס
הסובייקטיבי של היוצר לנושא. ברבות הימים חל תהליך של הזדהות המחבר
עם הנושא, הוא נעשה שבו בידי יצירתו שלו, כשבא עגנון לתאר את חיי
היהודים בזמנו, אף על פי שאמר לתאר את בני הדור בעיניו הם שלהם,
כבר שפך עליהם מרוח העבר וממושגי העבר. „נצטמצם חללו של בית המדרש
בתוך גלגל עינו של אותו אדם ואור מצוחצח ומסונן הבהיק משם“. את אורו
של בית המדרש הישן זורע עגנון על כל יצירותיו והוא מנסה להאיר בו
גם את הימים הבאים. אבל דבר נפל בישראל ומה שהיה לא יהיה עוד.
„נביח את הדברים עד לביאת הגואל“, ומאחר שזה מתמהמה לבוא רשם
הוא את גלגוליה של כנסת ישראל, את שקיעת הישן, את החורבות ואת הבית
החדש העומד בכניינו. לא נוכל להגיד, כי אותה מידה של חריפות-ראייה
עומדת לו גם ביחס לדורות הצעירים. „הקדוש ברוך הוא נותן פרזומא על
עיני כדי שלא אראה את בריותיו בקלקלתם, וכשהוא מעביר פרזומא מעיני
הן ראות את שאין כל עין משגיחה בו“. אלא שעל פי רוב הפרזומא מכסה
את עינו של היוצר בעודו צופה לעבר, והיא מועברת ממנה כשאספקלריית-
ההנהגה נגד עיניו. טעמים אובייקטיביים לכך, וטעמים סובייקטיביים.

אליבא דעגנון, עולמם של האבות (נכון יותר: של הזקנים) ועולמם
של הבנים — זה של האבות עדיף. ראשונים ניתנים בכל שיעור קומתם
הרחנית, אנשי אופי חצובים בחומר קשה. יונקים הם מעולם האצילות;
ואילו הבנים — מעולם העשייה השפל. לא רק הדביקות בעבר גורמת לכך,

עצם החומר האובייקטיבי הוא הנותן. האבות הלכו בדרך כל הארץ, ורשאי
 אתה להציב מצבה על קברם, להפליג במניין שבחיהם או מזמיהם. אם כך
 ואם כך אישיות בשילה ומוגמרת לפניך. משל לבניין, ולוא גם מט לנפול,
 אבל תכניתו ומערכת חדריו, מבואותיו ומסדרוניו ידעיים לך יפה, ושוכן
 בו גזע אנשים מוכר על הרגליו, נימוסיו, תלאותיו וחלומותיו. וכאלה הם
 ר' יחזקאל בטרן וישראל שלמה הפרנס, ר' אביגדור הזקן וחנניה הפלאי,
 ר' אלתר המוהל ושמעון אלי, כל אחד עליפי דרכו תקיף-אופי, ישר-דרך,
 עקבי. קלסתר פניהם ברור ומוצק, מעשיהם במחשבה תחילה, וחיהם חיים
 שיש בהם חוט-שדרה, מוסדרים ומתוכנים. ואלו עולמם של הבנים משול
 לבית העומד בעצם בניינו, ציבורי חומרים צבורים בקרפית, פטישים הולמים
 על הפיגומים, ובנאים שדיהם מלוכלכות בחומר ובסיד שוקדים על המלאכה.
 מי הם הבריות שידורו בתוכו וכיצד יכלכלו מעשיהם? מיהו הדור החדש?
 דומה, שבכל הספרות העברית לא תמצא כתב-אשמה חמור על התנועה
 הציונית הצעירה בגאליציה כמו ב„נערינו ובזקנינו“. איזה עולם קטן! כל
 אותם וייכסלים ודייכסלים, זילברים וגולדים, זאלצמונדים ומונדשפילים,
 אוברשנקלים ונוטקיסים, היונקים חכמתם מעריה-בירה וינא ולמברג, מבזים
 את הישן ומתפטמים במליצות החדש — נמושות הם, גוצי נפש, הניזונים
 משיירי שולחן-מורשת. עפרם הוצבר כביכול מחורבות בתים הרבה ולכלל
 בית משלהם לא הגיעו. זהו דור-נפל, מדבר גבוהה, חלול, קרתנים המהלכים
 בגדולות. אבותיה הכשרים של הפיליסטריות הציונית. חובשי בית המדרש,
 הנחבאים בצל, עדיין לא נמר ריחם ויש בהם מאותה תמימות נלבבת של
 מתמשכלים בטרם נתפקרו לגמרי. אולם בני בעלי-בתים אלה מה גדולה
 התבטלותם העצמית בפני מי שעתיד להיות דוקטור ועורך-דין, שאינו ידע
 צורת אלף ואינו מתאוה לדעתה. כאן אין לא משאת נפש ולא מסירות
 נפש ולא כוח האופי. „אין לומר ששבוש חסרה היתה אידיאליסטים, אבל
 בינינו לבין עצמנו בכמה עלה להם הדבר? אדם שקנה מניה ולקח שקל
 ושילם מעות חודש חמישה ועשרים צ"ל לחבורת ציון נקרא חבר טוב“
 („אורח נטה ללון“). „שאלנו את חברינו שבאו: במה עסקתם כל הלילה?
 והשיבו לנו: בש"ס קטן. אמר פאול קרקפתא: אני זכיתי בעשרים צ"ל, ועמד
 ושתק מתוך עניוות. הוסיף מר נוטקיס: וחציין נתן לקופה הלאומית. פאול
 קרקפתא ציוני נאמן, בכל מקום הוא מעלה את ציון על לבו...“ („בנערינו
 ובזקנינו“). זוהי אותה רוח עצמה השוררת בחדר הביליארד ב„תמול שלשום“
 ובקלוב הציוני ב„סיפור פשוט“.

לא טוב מהם עולם האבות, המאבד כאן את אוסיו האידיאלי ומתגלת במעוזמיו הריאליים: סבאסטיאן מונטאג כנציגם הפוליטי ורבה של פיטשיריץ כפרונטאנט הרחוני. חסידים שוטים חסידים שנתפראו, מחלוקת בין בלו ורחמנא ליצלן, שמשות שבורות ודיבורי שטות. עלובים ברוח ועניים בחומר, כך „טובי העיר“ וכך „בני טובים“, היוצאים משובש ללוות את מנהיגנו ד"ר דוידסון ודרך אגב להגן על יהודי פיטשיריץ מפני פרעות. „וכאן ראוי להזכיר בחור אחד מבחורי ישראל שהיה עמנו באותה נסיעה, באמת כבר נכלל בחוג השני, היינו בבעלי המלאכה וכיוצא...“ בחור זה הוא אלכסנדר הפועל הבונדאי, לא מבני טובים חס ושלום. הוא האחד היחיד המגן על כבודם של ישראל, המחרף נפשו בפשטות, הדמות האחת המבריקה בצניעותה בין הפטפטנים הרבים. בפסוק קצר אחד, קולע להפליא, ביטא עגנון את מהותה הפנימית של הציונות הגאליציאית ההיא: „באנו לכבוד (1) פרעות הגנה נשף־חשק“, אותה הליכה של נוער שבוש להציל יהודים מידי רשעי גויים מתעלית כאן לדרגת סמל לדור שלם. היא מסתיימת בנשף כחול־לבן ובפוסטה מעופפת. קורנליה (היא קריינדל טשארני) מדקלמת ודייכסל גואם. בדרך חזרה לשבוש מזדמנים זה עם זה: דייכסל עם צרוור פרחים בידו ואלכסנדר הבונדאי האסור בשלשלות. „הכבלים עתיקים היו וכבר חזלו חלודה והיו אדומים כדם... ניתו דמו על הכבלים... אבל פרחיו של מר דייכסל היו חדשים ורעננים...“

לאחר שנים רבות חזר המחבר לראות את עיר ילדותו. את שראה סיפר בספר שיצא לאור שנים מועטות לפני חורבנו הגדול. הוא ראה שקיעה זאת בכל חריפותה, הוא היה עד לגויעה שקדמה למיתה. דומה שבכל ספרותנו, בשתי הלשונות, אין תיאור קודר ומייאש כל כך. שמים של סתיו פרושים מלמעלה, חורבות של בתים משבשים את הרחובות למטה, איגנאץ נטול־החוטם משרך דרכו בנוף העגום, כנגדו יוצאים גומוביץ הגידם ודניאל ב"ח הקיטע. עיר של בעלי־מום, של „קדישים“, של צינת חורף. נסתלקה השכינה, גזה תפארת הבעורים. קשים מזונותיו של אדם מישראל, קול חתן וקול כלה לא יישמע בחוצות, בגד לא ייתפר, ילד לא יגיח מרחם אמו. „מרושלים תליים השמים, ספק שמים, ספק עבים, מטפטפין טפין ויורדים כמחטים שהזלו חלודה... עדיין לא הגיע החורף וכבר גופו של אדם צונן, כפרי ראש עומדים הסוסים ומסתכלים בקרקע, שאתמול היתה שמחה והיום היא עצובה...“

אכזרית היא הקונפרונטאציה עם עולם הילדות. דלות תחת שפע, חרבות תחת בתינו, נכר תחת מולדת. וגדול מהם החורבן ברוח. המפתח של בית המדרש הישן הופקד בידי אורח נטה ללון, כי אין דורש לפתחו. בצדי דרכים משתרכים עדיין לייבטשי בודנהויו המשכיל, המרא דאתרא מרת שרה האלמנה המיוחסת, זכריה רוזין בעל שלשלת היוחסין עד להאי גאון התלמיד חכם המובהק רבי חיים. את הבית מאכלס „דור זה שהולך ובא“ — אנשים קלוקלים, חסרי פרצוף, דוליק ולוליק, באבטשי והסוכן הנוסע, צווירן ודיד משה. מגן התורה הוא פנחס אריה העסקן האגודאי, שכל גדולתו היא בקיאותו בעתונים, ויורשם של הווייכסלים והדייכסלים הוא בחור פלוני ה„בקי“ בארץ־ישראל („מיד הראה לי שס״ה תזכירים ורמ״ח קונטרסים ותתקצ״ט עלונים, מלבד עתונים וירחונים שונים. הסביר לי בנעימה שהוא נוסע ממקום למקום ומארגן ארגונים וכו״), אותם הדברים שהיו שמחים בשעתם, היום הם טפלים ומשועממים. לא סימני התפוררות של הווי מסורתי ותמורות כב„סיפור פשוט“ וב„נערינו וזקנינו“, אלא הסתיידות עורקים בגוף בלה מזוקן שאין לו תקנה.

המצויים עוד כוחות חיוניים בשבוש? אין לה שיור לשבוש אלא כמה וכמה ישרי דרך וישרי לב מבין הצעירים. אלה הם הנערים הנעורות המעטים שיצאו להכשרה לכפר הסמוך, וביתו של ירוחם חפשי, פועל הכבישים היהודי היחיד, קומוניסט שגורש מארץ ישראל ומתגעגע עליה. וראה זה פלא: לבנו הרך שנולד נותן עגנון מתנה את מפתח בית המדרש הישן והשומם, הוא היחיד שנמצא כשר לרשת את סמל תפארת העבר.

המפתח הזה אבד עם האובדים. הנערים שהתכשרו לארץ ישראל הם היררשים היחידים. אולם לא הם הראשונים, ולא הם הניחו את היסודות לארץ ישראל החדשה. קדם להם דורם של „אנשי גאולתנו בני העלייה השנייה“.

עם כל העושר הרב שבתיאורי העלייה השנייה ב„תמול שלשום“ — גיבוריה הראשיים מצוירים רק כבדרך אגב. הובטח לנו עוד ספר על „מעשי אחינו ואחיותינו בני אל חי עם ה' העובדים את אדמת ישראל לשם ותהילה ולתפארת“. אלה שהתמידו והמשיכו, שקנו עולמם ובנו עולמם, ברנר וגורדון, נאמני ארץ שבעיני־גנים ומנחם הרב, חבויים לפי שעה בצל מעשיהם של יצחק קומר, אנשי ירושלים ובניה של תל־אביב. עולם זה של המייסדים

חסר עדיין דמויות קלאסיות וחצובות בסלע, כמצויים בסיפוריו של עגנון על העבר. שהרי אין לבקש אותן בעולם-העובר של העלייה השנייה, כשהכל נע ונד ובלתי יציב, בין אנייה לאנייה הבאה ונוטלת תשעים אחוז ממה שהביאה ארצה, שהפרוץ מרובה בה לאין שיעור מהעומד, של ציבור רווקים העוסק במזמוטי אהבים, כשתינוק הוא בכל ימצא והכל תוסס ומעורפל ומתרקם בחיק העתיד.

גיבורו של „תמול שלשום” הוא יצחק קומר ואין הוא בין בוני החיים החדשים. הוא נטה מדרכו, ובדין נפל בדרכו. הוא עלה לארץ ישראל לעבוד את אדמתה, ושב לסימטאותיה של ירושלים העתיקה, לבתי הכולל אונגארן. ושם אין המשך יוצר לחיים יהודיים. שם מושלים בכיפה ר' פייש ור' גרונוס יקום פורקן; ר' אלתר המוהל צמד למיטת חליו ו„כלים שבורים” מאכלסים את הדרך לכותל המערבי. כסטרא אחרא שלו, בלק הכלב שנשתטה נמשך גם הוא אל מאה שערים, רחוב היהודים, ונמצא מגורש אל שכונת הגויים. פני הדור כפני הכלב. יצחק נשאר באמצע, נרדד בעולם התהווה. עולם חדש לא בנה ובבית הישן המעופש אין לחיות עוד. „דור זה שחיים חדשים לא חידש ומן הישן נתרחק, כיון שרואה עצמו ערום נוטל בגד שנשתייר לו מאבותיו ומתכסה בו. והוא אינו יודע שכל זמן שהבגד היה בידי אבותיו היו משמרים אותו מן העש ומן האבק והיה כל יום כחדש והיה מתמם בצינה ומציל מן השרב. ואילו הבנים לא שמרו עליו מן העש ולא גיערו אותו מן האבק, לא די שאינו מחמם אלא מעלה אבק. באמת אף רבי גרונוס לבוש קרעים, אלא שאין קרעיו ניכרים מחמת האבק.”

הסב והנכד, ר' יודיל חסיד ויצחק קומר, דומים זה לזה. הצד השווה שבהם ששניהם נושאים בלבם עולם אידיאלי ומטופח. אולם מכריע צד השוני. הראשון צועד על קרקע יציבה, בטחונו לעולם אינו מעורער, שהרי „התורה היא ציור העולם והעולם מתנהג לפי המידות שהתורה נדרשת בהן”. ההשגחה הפרטית שומרת את צעדיו והוא אינו יודע טעמים של ספיקות. „אין אדם יודע מה טוב ומה אינו טוב, אלא לאחר שנעשה מעשה יכול לומר יפה עשיתי, שאילו לא היה יפה בעיני המקום — לא היה מניחני לעשות...”, „אני עשיתי את שלי ואם אין הקב"ה רוצה — מה לי להכניס עצמי בעסק זה...”; ר' יודיל אינו מתיירא מפני השקצים הרוגמים אותו באבנים, כי כבר התפלל תפילת הדרך, ושלמה־יעקב („מיטתו של שלמה־יעקב”) אינו חושש מפני הערב הממשמש ובא, שהרי „כל זמן שלא התפללו על הטל

אין מביאין ראייה מן השמש". יצחק קומר אמנם גם הוא מודרך חזון: „כנראה ברכה נראתה לו הארץ ויושביה כברוכי אלוקים... כשהוא יום חורשים וזורעים ונוטעים וקוצרים ובוצרים ומוסקים... ולעתותי ערב כל אחד ואחד יושב לו איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו..." וגו'. שניהם מדמים להם דמיונותיהם ממקום שלבם חפץ. אבל הנכד חסר את הבטחון, את העקביות ואת האמונה העמוקה. עולמו רופף ועשוי טלאים וקרעים. הוא אוהב דרך, חלומות רעים מבעיתים אותו. לא משום דברים שבאמונה הוא מזלזל במצוות מעשיות ולא משום משברה של נפש הוא חוזר בתשובה. נמצא הוא בין „חברינר" אנשי העלייה השנייה — הוא אחד כמותם, נקלע הוא לבין סימטאותיו של היישוב הישן — הוא אחד כמותם. אדם חסר חוט שדרה הוא, אכול פחדים ורגשי חרטה, פוסח תמיד על שתי הסעיפים, ואחריתו יפה לו, פתרון אורגאני לאופיו: חיים שנפסקו באמצע.

רמזנו כאן על ניגוד אחד בולט שבין עולם האבות לבין עולם הבנים — הניגוד שבין היציבות לבין הרפיפות — ויש להבליט צמדי ניגודים אחרים, המקבילים לראשון. הניגוד הוא גם בין עולם הבטחון לבין עולם הספיקות, בין שלימות האמונה (ותמציתה: התמימות) לבין הרהורי מינות, בין מנוחת הנפש לבין מבוכת הנפש. אבל גם הניגוד בין מלכות הרעיונות לבין עולם המעשים. בין הקוטבים האלה סובבת יצירתו של עגנון. ביסודה הרי זו יצירה טראגית של אדם החי בדורם של הבנים, מתלבט כמותם, ונמשך בכוח עצום ובאמונה מעורערת אל עולם האבות. (וכבר עמדו על כך ברוב חריפותם דב סדן וד"ר ב. קורצווייל).

אחד הצדדים הקוסמים ביותר ביצירתו של ש"י עגנון, שלידתו בצמד הניגודים הנ"ל, הוא שילוב שני פנים ספרותיים, שרק לעתים רחוקות ביותר הם מזדמנים בכפיפה אחת. בנוהג שבעולם סופר אפי, המצייר יריעה רחבה של תקופה שלימה, — יצירתו זאת היא כולה מישור, כולה נגלה; האנשים המתהלכים בה — התקופה יפה להם והם יפים לתקופתם, ממצים הם את רוח הזמן וחכמת החיים שלו. בזה גדול כוחו של אפיקן והיא היא השלימות האורגאנית ביצירתו. ואילו את יצירתו של עגנון חייב אתה לדרוש על דרך הפרד"ס. רשאי אתה להתעלם מהצד האפי, ולרכוז את מבטך בגיבורים בלבד, במידת הפורח שבגורלם וברמזים לעולם שני ומקביל הקיים כאן, עולם פנימי וסמיו מן העין. כל קורא של עגנון יודע, כי הרצאת המאורעות

החיצוניים אינה עשויה ללמדנו הרבה על עצם יצירותיו. העלילה טפלה כאן לחלוטין לדיגראסיות הרבות, לא ה"מה" חשוב כי אם ה"איך", לא סיפור המעשה ואחרית הגיבורים אלא "בין סיפור לסיפור וסיפור באמצע חוץ מסיפור פלוני שהוא מעשה בפני עצמו".

כשם שאתה מדבר על טיפוס דיקאנסי או באלזאקי, על אחדות אופיים היסודית של גיבורי דוסטוייבסקי או קאפקא — כך רשאי אתה לדבר על טיפוסים עגנוניים מובהקים. לא זו בלבד שאתה של עגנון לעולם היא נתונה לתמימי לב וישרי דרך. התמימות היא ראש שבחיו של יודיל חסיד, אבל גם של חנניה, של עובדיה בעל מום, אפילו של ראכניץ ושל יצחק קומר. היפוכם הגמור הם "עסקנוזן, עסקנוביץ ועסקנסקי" הטוחנים ריק ורדפיים הבל, מעשים ואינם עושים — בין אם הם באי כוח הוועד האודיאאי, ובין אם פאלק שפאלטלעדער, או מנהיגי ה"אגודה" או הדרשן ר' גרונום יקום פורקן שבמאה שערים. אין למעלה מ"צדיק באמונתו יחיה", בכל אמונה. אולם התמימות עצמה היא מושג מורכב מאוד ובכל צריפותה וטהרתה מצאנו אותה אצל ר' יודיל חסיד בלבד. שאר בריות מנוחת נפשם נטרדה וגורל שונה לחלוטין מונה להם.

המקרה הוא, כי ביכורי פרי עטו של עגנון הם סיפורי העגניות, ואף שמו הספרותי נגזר מהם? עגניות — שהיא תחלת ממושכת, יצרים שלא באו על סיפוקם, גורל של בדידות, חייהם של בני אדם התלויים על אכזבה. לא אנשים מאושרים מתהלכים בעולמו הספרותי של עגנון. אורבים להם העגניות והמבוכה, השגעון והמוות, ואין להם מפלט מגזר דינם. מדמים הם ליאבק עם גורלם, ואין הם יודעים כי הוא נתון מראש. בצורות שונות ובדרכים שונות חזרת ונשנית הסיטואציה הפסיכולוגית של אנשים הקרובים מאוד לאושרם ולמטרתם, והוא משתמט מבין כפות ידיהם. "באותה שעה זלגה דמעה רותחת על רגלו הימנית שהיתה תלויה על המיטה וכך היה עומד" ("מיטתו של שלמה-יעקב"). אותה עמידה רפויה, אותה דמעה רותחת הבאה תחת מילוי משאלת הלב היא מנת חלקם של הרבה מגיבוריו הראשיים. הירשל ויצחק קומר, מנשה חיים והעשיל המשכיל, הרופא וגרושתו, בלומה נאכט ועקביא מזל, כולם אנשים אחים הם, וסימנים שאתה נותן בזה מצויים גם באחר. אנשים פאסיביים הם שמעולם לא הגיעו לידי החלטה גברית. הגורל מנחה אותם בחסדו או בשבטו, שלוחים הם של המקום או של הבריות. לעולם האחרים קובעים את גורלם, הם או שכופים ראשם ונכנעים או

שמחכים לרמז מלמעלה להכריע בפרשת דרכים. לא הם נושאים אשה, אלא נישאים לאשה; לא הם כובשים להם את פרנסותיהם, אלא היא מזדמנת לידם, כמעט על פי מקרה; לעולם הם מתלבטים ומתחבטים ומדושדשים במקום אחד ואינם באים לידי מעשה מרצון. כמה יגיעות הם יגיעים וכמה מחשבות הם הוגים לסייע בידי קרוביהם (יצחק, מגשה חיים), ואין מסתייע הדבר. ואם יש בהם גבורה — גבורה פאסיבית היא. אחידות זו של הטיפוסים הראשיים אין לידתה במיעוט יכולת לברוא אנשים אקטיביים, חיוניים, שופעי מרץ וכוח רצון. עדות ליכולת זו הן דמויות כמנחם־הרב, ר' אביגדור הפרנס, ישראל שלמה וראבינוביץ, חמדת החזן ור' חיים מכניס אורחים. את הסיבה היסודית יש לבקש ברבדים עמוקים הרבה יותר.

מי קובע את דרך חייהם ואחריתם של גיבורי עגנון — אופיים או כוח עליון? כיצד תפרש את מאורעותיהם: כורח פנימי או כורח חיצון? כמעט שנשתכח מאתנו כי בעייה זו יש לה משמעות רק לגבי האדם המודרני, לגבי נציגי המחשבה החילונית, והאישיות האחראית למעשה, הרואה את העולם כשרשרת הגיונית של סיבות ומסובבים. דרכי מחשב קדומים יותר לא הקפידו כלל על ההבדלה הזאת. צא ועיין בטראגדיות יווניות עתיקות או בטראגדיות של שקספיר וזכרת כי טראגדיית־אופי היא שם בעת ובעונה אחת טראגדיית־גורל, ולשוא תבקש להפריד ביניהן. הן מקבילות זו לזו, הן חופפות זו את זו ואין לדעת מה קדם למה. באותו מסלול כפול עצמו מנחנו ש"י עגנון, הקלאסיקן של ימי הביניים שלנו, של נציגיהם ההפסיכולוגיה האינטימית שלהם. עולם החיצון תואם כאן להפליא את עולם הפנים.

לא מקרה הוא שידיל חסיד הוא הדמות המושלמת ביותר אצל עגנון. הפאסיביות שלו, הרגשת העולם הפאטאליסטית שלו הולמת כאן לחלוטין את רוח התקופה ואת יסודות המחשב שלה. הוא והתקופה היו לבשר אחד. ורק קוצר ראות הוא לראות ב"הכנסת כלה" יצירה ספרותית מקבילה ל"דון קישוט", ולהשוות את יודיל ונטע לדון קישוט וסאנשו פאנסו. דון קישוט עיקרו אדם אקטיבי הבא לידי התנגשות עם המציאות, בשעה שידיל בטלן עיקרו אדם העוקף את המציאות ומפרש אותה כרצונו. יש מנהיג לבירה ואל לנו לחקור במופלא ממנו. כל דעביד רחמנא לטב עביד. אין אדם נלקף אצבע למטה עד שלא הכריזו עליו מלמעלה. יודיל אינו אלא שלוחו של מקום.

..אני עשיתי את שלי ואם אין הקב"ה רוצה — מה לי להכניס עצמי בעסק זה? ".הנהגתו של יתברך לעולם היא בצדק ובמשפט וברחמים ואין צורך כביכול בתירוצו של בשר ודם, שבהנהגה עצמה כלול תירוץ... מימיו לא היה רבי יודיל סתם מקשן, אותו יום אפילו דברים שהם בגדר קושיא היה מקבל באהבה כדברים המותנים בהנהגה..." נקל לנבון דעת, כי במלכות הפאטאליזם מתהלכות בריות פאסיביות שהן תוצאה ולא עילה, סיבה ולא מסבב. הם אינם סופעים; לעולם נפעלים הם.

כל זה היה לשעבר. בטוב העולם גדון, ובמלכות הבטחון היה מקום לאופטימיות, ואפילו למעשי נסים. בזכותו של זרח התרנגול באה הישועה לשלוש בתולותיו של הבטלן, ר' חנניה עבר על מטפחתו את הים הגדול, וגדיאל התינוק סותם פיות מקטרגים ומשטינים. כשנשתנו הדרות ואמונה אין — נתערער הבטחון, נטרדה מנוחת הנפש והאדם טרוף ספיקות.

האומנם העולם בטוב גדון? מפני מה מת יצחק כמעט למחרת חתונתו, מנשיכת כלב שוטה? "מפני מה נענש כל כך? וכי בשביל שנתגרה בכלב? והרי לא נתכוין אלא לשם שחוק". בשאלה-מבוכה זו, החותמת את "תמול שלשום", שאלה שעגנון העלה אותה מדעת ובכוונה תחילה, ניכרת כל דרך התפתחותו של האמן מסיפורי האמונה הראשונים ועד לתהיית שבאחרונים. האופטימיות מתגלגלת בפסימיות. עולמו של היוצר מתקדר. ומי ששואל ואין משיבים לו — מהלך בעולם הספיקות, אף במלכות האימים. השאלה — שיש לה משמעות רק בתחומי הדת — נוגעת לפרט ולכלל.

..כך היו מתכתשים באותו דבר שכל באי עולם מתכתשים בו מיום שנברא העולם ועד עכשיו... עד שאתן שואלות על שום מה עשת הקב"ה ליצחק ולשפרה... יודע הקדוש ברוך הוא מה הוא עושה, וכל מה שהוא עושה בדין הוא עושה, ואין לנו להרהר אחר דינו. ואם אנו מהרהרים, מה אנו מרויחים, טפשות פה ולא כלום... כלום יש בעולם נאה פישראל, ואף על פי כן אנו מזכים ולוקים. ואם יאמר לך אדם כל מיני טעמים, כלום ירווח לך?..."

לייבטשי בודנהויוז, המשכיל הנלעג, הטורח לכתוב מחדש את התורה בחרוזים בשפתו של שילר, לפתע אור חדש זורח עליו, כשהוא טרען בתום לבו: "הלא כמה שנשתדל להבין לא נבין... וכי אפשר להבין על שום מה הוא זועם כל כך? ואם חטאנו לו, כלום צריך הוא לירד עמנו לחיינו ולשלוח בנו כל חיציו? אין בי אפילו שמץ חוצפה או דומה לדומה... אבל מה אעשות. חלב הזה עדיין לא הגיע למעלת הפילוסופיא, והוא כואב ובוכה... דומה עלי

שאינו בעולם דבר כשורה, ואף העולם עצמו, אדוני היקר, אינו כשורה...". פחות מכל מסוגלת הציניות להשיב תשובה לפשר המפולת הגדולה ולפשר תלאות הפרט: „תיירים אלה יושבים בכרפים נאים ומטיילים להם בכל העולם ולנו הם אומרים שנדוד כאן במקומותינו... כדי שנזכה למות על קידוש השם ולהשתבח בפני אומות העולם לומר לבם, כמה נאים ישראל שמקבלים עליהם יסורים ונהרגים עליו. עשיו הורג בנו מפני שדרכו של תקיף לפשוט ידיו בחלש, באים הם ואומרים: הקדוש ברוך הוא רוצה לצרוף את ישראל...". שהרי הציניות דרכה להתריס ולהתמרמר בלב מורתת, ואינה עושה אלא מחצית הדרך. השלמתה היא הכפירה. היא מתדפקת על לב, אבל אין נותנים לה כניסה. מגרשים אותה מבעד לדלת והיא פורצת במבואות עקיפין. השבוי בידי עצמו, בידי עולם שברא, מבקש לו מוצא אחר, את צידוק הדין.

המאורעות הפוקדים אותנו אין לידתם במקרה. יש מנהיג לבירה, יש תכלית למעשיהם של הבריות, — אבל סמויה היא מעינינו ואין אנו יורדים לסוף דעתה. לא קשר של סיבה ומסובב קושר את מערכת החיים, לא הסתעפות מעשים שבתגיון, אלא הגזירה מלמעלה. בלי הרף חוזר עגנון אל בעיית המקרה והחוק: „איני אומר שמקרה היה כאן... אלא ודאי סיבה אחרת היתה כאן ואיני יודע מהי, שכבר למדתי מן הנסיון שאין מקרה בעולם, שכל המעשים מסיבתו יתברך, אלא שבני אדם בדו להם מלה זו, כדי שלא יצטרכו ליתן שבח והודיה למסבב הסיבות..."; „אף אני ואתם, אחים אהובים יודעים שהכל מיחידו של עולם בא, אלא שאני ואתם מצרפים מעשיהם של בני-אדם למעשיו, כאילו הוא והם שותפים לדבר..."; „וכי הכל תלוי במעשיו של אדם, וכי טובותיו ורעתו מסובבים על ידי פעולותיו? והלא יש לסיבה מסובב, ולמה נפרעין מן האדם? בדבר זה האריכו בעלי המחקר ודרשו מה שדרשו ואין אני דורש כמותם, אלא כמו שדרשו חז"ל, משל לאדם שהיו לפניו שני דרכים וגו'."

העולם מלא רמזים, אלא שהאדם אינו נרמז. פרוחמא על עיניו. אם נחזור ליצירתו האחרונה של עגנון, „תמול שלשום", נמצא כי גזר דיניו של יצחק נחרץ כבר בדרכו לארץ ישראל: באניה הוא לומד את מלאכת הצבעות ומתיידד עם זקניה של שפרה. בדרכו לירושלים משמש את יצחק סבל של חברא קדישא, המשמש את המתים. נתבונן נא למשיכה המאגית.

מחוץ לרצונם, שנמשכים השניים זה לזה ושבת צובע יצחק את עורו של בלק. קולו של כלב טורד את מנוחתו של יצחק לעתים תכופות ביותר. מחוץ לרצונו נשאר יצחק עומד על עמדו והכלב נושכו. „בכל עושה הקב"ה את שליחותו, פעמים בגלוי ופעמים בסתר, את שבגלוי אנו רואים, את שבסתר אין אנו רואים...”

כך היא „מעלת הפילוסופיא” של עגנון. אבל „מה אעשה, הלב הזה עדיין לא הגיע למעלת הפילוסופיא והוא כואב ובוכה...” הוא חוזר ומקשה, מתריס ונבוך, אינו משלים עם צידוק הדין. „ר' יודיל זקנך חסיד גדול היה ומימיו לא עשה שום תנועה אלא לשם שמיים... פר... ר... להיכן אתם מובילים אותנו מנוולים שכמותכם? סבור כלפי הסוסים נאמר הדברים, לא נאמר אלא כלפי עצמנו. סבור אתה שדרך משל נאמרו, לא כי, אלא בפשיטות נאמרו...” „המנוולים שבנפש” הרסו את מלכות הבטחון של ר' יודיל חסיד, של האבות הזקנים. „קל להם לאותם שטורדים את עצמם בהרהורים יתירים, אם מחמת תמימות יתירה ואם מחמת חכמה יתירה, אבל מי שאינו תמים הרבה ולא חכם הרבה מה יענה ומה יאמר?...” הספק ירש את הבטחון. האופטימיות נתגלגלה בטראגיות. מה שהיה בנעורים הלך־רוח בלבד, „עצבות מתוקה”, נהפך כאן להשקפת חיים. תהי תורתו של אדם אינה סתם צירוף דברים שבהגיון; היא ראייה־הנפש. הרגשה זו של טראגיותם של החיים חילחלה שנים רבות במסחרים, נדחקה במאמץ רב לקרן זרית ונצפנה מעין רואים — עד שנשברו הכלים והיא נשתלטה על כל היצירה כולה. בגדי החומר שימשו מחיצה, כסות לעין. „דרכו של בגד להטעות, שהוא מכסה את הגוף, קרעיו בלבד מגלים אותו, ולא את גופו בלבד הם מגלים, אלא מגלים את נפשו.” ובעדם ניתן לנו להציץ לעולמה של היצירה. „ספר המעשים” ופרשת בלק ב„תמול שלשום” הם עדות מובהקת למבוכה זו.

„ספר המעשים” אינו בבחינת יוצא דופן. חברים לו תיאורי הטירוף המתגבר על הירשל ב„סיפור פשוט”, ומקצת מן המראות החלומות שראה „אורח נטה ללון”. העצבנות הפנימית אוכלת הרבה מגיבוריו. הקונפליקט המשפחתי הוא בך־לוויה תדיר בחיי הגישואין. האנשים כאן פותרים את בעיות חייהם היסודיות מתוך שעוקפים אותן. אין הם מסלקים את תשוקותיהם, הם רק מדחיקים אותן; והן ממשיכות להתקיים. נמצא, כי חיים הם במטלול כפול של נגלה ונסתר. פעמים פותח לנו עגנון דלת גנובה בהיכלו ומכניסנו

לחדרי-חדריו. בנגלה שלטת האידיליה של אמונה של שלחה ומנחת נפש. בנסתר רוחשות כאן מפלצות, אם כי צלן בלבד מרמו על קיומן. פעמים תוחם עגנון תחומים ברורים בין המצוי על פני השטח ובין המחלחל במעמקים. הנסתר והמדחק זוכים לחיים עצמיים, לפרסוניפיקציה, להגשמה. פעמים הם נדחסים כסמלים.

אין אנו חייבים ללון בעומקם של הסמלים ולפענחם לכל פרטיהם ודקדוקיהם. מי מאתנו רשאי להטריח את חכמת הפסיכואנליזה ולעסוק בפתר חלומות וסמלים, לנהוג ביוצר כרופא בפאצינט שלו? דיינו אם נציין את אירת האימים והמבוכה השוררת ביצירתו של עגנון בשנים אחרונות, אירה המזכרת לנו יפה מסיפוריו של קאפקא. דיינו אם נראה את בלק כנציגה של הבדידות והקרע-שבלב, אחת הבריות הנתונות בכף הקלע ונטרדת בעולם התוהו, שבית אין לו וקרקע אין תחת רגליו ורגש אשמת טורפו והרא חותר לפינת מנוחה ואין. מה פלא, כי בלק הבודד, המגודש מחוץ למחנה, באין לו חלק בישראל ומצוותיהם, הוסך לבסוף לכלב שופה, המטיל ארסו באדם? הרי זו הסטרא אחרא של יצחק, אחת הברירות שניתנו לגורלו — והפריד עגנון בין שני הגורלות, והלביש אותה צורה אליגורית למחצה ופארודיסטית למחצה, לטשטש את הכוונה על פי מנגנון-העזרה מסוים.

מרוכות יותר האליגוריות — ולפעמים הסמלים — ב"ספר המעשים". מי הם גיבוריו? לעולם האדם התועה בדרכו, המהלך ואינו מגיע, הנפש המתפצלת לכמה וכמה נפשות. אדם רודף אחר מנוחת הנפש והיא נטרדת ממנו. ביקש לשבת בשלווה וקסץ עליו רוגז. לפנים היה לו העולם בית לאדם. בדורנו, כשמעטה האמונה, הוא נכר. עוזב אדם שולחן עבודתו ויוצא לעולם הגדול, לעולם המעשים, מיד באה ההתנגשות עם המציאות. מיד סוחפת אותו המערבולת האנארכית. גוברת הרגשת ה"לא-יוצלתיות", מתבלטת סלידתו מפני הזולת המוסתרת תחת גלימת נימוסים ומצוות אנשים מלומדה. תכופות הקונפליקט הוא משפחתי, אוכדים הילדים, האב מתנכר. נפרם מעטה שלוות הנפש, מתגלים הקרעים, מגיחים הספקות המוסתתים בחרדה מעין זה, העצבנות והפחד מפני הטירוף העלול לבוא. ביותר יארע הדבר בערבי חג או בימי חג ומועד — בליל הסדר ויום הכיפורים — המסמלים את הקדושה, את תמציתם ושיאם של מלכות הבטחון האישית והיהודית. אדם בורח אל מחוץ הילדות וסמליה, מבקש מיפלט אצל אלה

עבכתחם לתושיע — אל. אבא לבוש קיטל של חג המקדש על היין, אל האב הזקן, אל המים (המטהרים) שמתחת לגשר השחור שעל הסטריפא, עיר הילדות.

מקובל בידינו, כי שתי דרכים פתוחות לו ליוצר לברירה: מידה של אובייקטיביות קרייה וקפואה, של „אי־התערבות“, כשכל הגיבורים והעושים חיים את חייהם ופועלים על פי הגיונם שלהם, והיוצר עומד מעליהם ואינו שם עצמו שופט ודיין. השנייה — מידה של סובייקטיביות, של „צד“, של הצדקה והרשעה. ברור, מידת הסובייקטיביות מצויה בדרך כלל בספרות לוחמת, ספרות אידיאלית, האומרת להשפיע ולעצב רגשות. סכימה זו היא פשטנית למדי, ובמקום שאתה מוצא יצירה גדולה אין הפשטנות מצויה, ובפרט שהיוצר עצמו מצוין בסימניה של אי־הכרעה. ואולי משום כך יצירתו של ש״י עגנון בשנים האחרונות כספר החתום היא לרבים, הם מגששים בה כבאפלה ולבסוף מתייאשים ממנה. תכופות חוזרת ומתעוררת גם השאלה־התחייית: האומר עגנון הכל ברצינות או מהתל הוא מדעת בקוראיו? בראשונה ניסיתי להעמידם על האמת. משראיתי שהאמת האמיתית מטעה אותם, הנחתי אותם באמת המדומה. היכן הוא איפוא עגנון האמיתי?

במקום שם פג הבטחון, מצוי הסקפסיס. הספקנות הרי איננה קו אחד מקווי־האופי הרבים, אלא שורש של הנפש, השקפת־כפיית. מן הספק מוליכות שתי דרכים: אל הדביקות המיואשת והרגשנית באמונה, „בכל מחיר“, ואל כפלי־הפנים, אל הזמור. עגנון הלך בשתי הדרכים גם יחד.

מן הצד תפסיכלוגי לא יתואר כלל, כי מי שנתערטל ב„ספר המעשים“, מי שכתב את „הרופא וגרושתו“, הוא גם אזרח מלכותם של ר' יודיל בטלן, הנלכבים, משה פנחס וסיפורי האגדות. מי שטעם טעם חטא יכול שיהיה חוזר בתשובה, אבל לא ישוב להיות תמים. אין בגד שנקרע חוזר לקדמותו, אף על פי שיד אמן מובהק שוקדת לאחות את הקרעים. גבר יכול להתרסק על עולם הילדות שגו, אבל אין הוא שב להיות ילד ואינו זוכה לתמימות־בלא־פגם. הסופר־לאטיבים בתיאור חסידים וצדיקים ראשונים וחד־צדדיות שבתם, מפליאים לגבי אמן דק־התיאור ודק־התחושה כעגנון, היודע את הנפש בנליותה, את הדיאלקטיקה של המחשבה והרגש, את האמונה והכפירה הצועדות תמיד שלובות זרוע, ודאי, דור דור ולשונה, ועגנון נותן כל דבר בסגנונו ובנוסח חייו. אבל לא הכל ניתן להתפרש בסטיליואציה סתם. תכופות.

כאילו בכונת המכוון, מביא עגנון את הסופרלאטיבים לידי אבסורדום. דוקא להיטות זו אחרי שלמות האמונה, ההפרזה בתיאור, התיחסמות הקלאסית והדביקות בתורתם של ראשונים, מעלים את החשד של דביקות שלידתה בהרהורי חסא, במאמץ מתמיד לאחות את הקרעים, הכל על פי הכלל הפסיכולוגי הידוע, שכגודל רגש האשמה כן גדולים מעשי הכפרת והאדיקות.

שהרי תכופות, כאילו בכונת מכוון הוא מביא את הסופרלאטיבים לידי אבסורדום ונמצא שהערים עליהם וליגלג עליהם בעיניים עצומות מרוב דביקות. כי אם ההפרזה היא ממזרה של המבוכה, התומור הוא בנה הלשור. עגנון הוא מבדלי ההומור הגדולים ביותר בספרותנו. ואיני יודע תואר לשבת נעלה יותר לגבי יוצר. ההומור הוא ראייה כל-צדדית של החיים. הריחו כאותם פרחי סתיו עדינים והדורים המשגשים בין קיץ לחורף, בתקופות שנה השונות ביסודן זו מזו. יש הומור פורח על גבול של תקופות, כשאתה אומד נוסח חיים ישן בקנה מידה חדש. רק מועטים מן האפיקנים החדשים, המובהקים שבהם, ידעו להעלות בקנה אחד את התיאור האפי עם ההומור. עגנון הוא בין המועטים האלה.

כל מקום שאתה מוצא את ההומור, שם אתה מוצא את הביקורת, את כפלי-הפנים, את הדיסטאנץ לנושא ואת התצפית ממגדל רם, מרוחק. שוב אתה שואל: רצינות כאן או היתול? דומה שנח לו לעגנון להניחנו במלכות הספק, בתחום הביניים של הטשטוש האמנותי שבין חיוב לחיור. איני יודע, אם כבר נרמז על אופיו המיוחד של ההומור היהודי כנשק חלשים במובן זה, שאדם הנתון בין המצרים נוח לו בכפלי-לשון, ברמז המשתמע לשתי פנים, בתחום אי-הבהירות. שהרי ההומור הוא גם התחמקות ודחייה, אי-התחייבות לברור ומוצק. זוהי העמדת פנים של החכם, שאינו רוצה או אינו יכול להכריע לצד האחד, ונח לו בפנינת סתרים אליה יוכל לסגת. רצונך — אמר דיבור מפורש, רצונך — הרי כאן סייגים לרוב המבטלים את המפורש. יש כאן מרחב מישחק לפשרות וליתורים, רגש עליונות של מי שהיתל בבן-שיחו אף הערים עליו. האדם נשאר תושב בשני עולמות מנוגדים אבל לא אזרח שחב את כל החובות. כך עוקפים את בעיות היסוד ואין נאבקים עמהן, מטשטשים את הניגודים אך אין מכריעים בהם. יחד עם זאת הרי זו דרגה גבוהה מאוד של יצירה אמנותית — לתת את הטראגי והרציני בלבוש של חן ועליונות, כמאמר אחד החכמים המופלגים

בתרבות: „השפעתה הנעלה והסופית של האמנות היא תחרשת החן. לא רק השגב שמצחו קמוט, גם כשהוא עוטה ברק ופאר, הניצב כאן ליאה בטראגיותו, כפרי המוסר. העמקות חייבת לחייך... עליה לשמש בתלוויה בלבד, להתמכר בעליצות ליחדעי ח"ן — כך גוזרת חכמת הנסתר של האמנות... תרבות הריהי חבורה של בני סגולה, המשוחחת על הנשגב ביותר בדרך ההצנע, תוך כדי חיוך... חיוך הניחוש הולם את הערמומיות הפארודי דיסטית של האמנות, המעניקה את הגס ביותר כשהוא שלוב בתוך הצורה הנעלה ביותר ואת הכבד כשהוא נמס בהיתול הוותרגי...“ (תומס מן בשם גיטה).

אולי גם זו סיבה שיצירתו של ש"י עגנון היא כספר החתום לקוראים רבים. אזנם נשארת אטומה למקהלת קולותיה יודעים הם, כי מוסיקה כאן, אבל אין הם רגילים לסולם קולות מוזר זה, לחצאי טונים ורבעי טונים המקוטעים כביכול. מקום שאתה מחכה לצחוק לבבי רם — מגיבים הם בחיוך רפה, מקום שהנפש מתפעלת נשארים הם קהים, פניגי חכמה פוזרים בשפע ואין הם שמים אל לב. ודאי, הרבה עושה עצם החומר הספרותי: חיי ישראל בדורות קודמים. קטעים רבים ב„דון קישוט“ שאנו קוראים בהם היום מתוך התעניינות היסטורית וביבליופילית בלבד ורק חיוך קל עולה על שפתינו — היו מוציאים את בני זמנו של סרבנטס מכליהם מרוב התפעלות. אולם הרבה עשו גם החומר של עגנון ואף הסגנון.

לעיצומו של דבר, רוב החומר לסיפוריו יפה לפלייטונים. אלא שאלכימאי זה יודע להתיך גרוטאות ברזל (שתכופות העלו חלודה מיושן או היו מושלכים ככלי אין חפץ בו) לזהב. כל הילוך בחיים עוטה כאן גוף של אגדה. עולמה של היצירה בנוי פכים קטנים וזוטר-שליים, מעשים של ימות החול שהם הם גופי חיים. הכל מתרחש אצלו על דרך הטבעית וה„ציבילית“ ביותר. סופר גדול, שכוחו רב בפיענוח חיי הנפש, לעולם לא יהא להוט אחר סמוכות עור שבאפקט החיצוני ובעלילה הדראמאטית הגדושה (ואולי משום כך לא ניסו עד עכשו להמחזו את יצירותיו של עגנון). המלומד החוקר את תהליכי החיים אינו זקוק לפילים דווקא ודיו ביצור אחד, או ברקמה אחת, או בתא אחד. ל„פילים“ מוזקק המתלמד בלבד, שוליא של אמנים. אין אצל עגנון לא עלילה סבוכה ולא מעשי גבורה, לא מוזימות סתרים ולא מאורעות מרעישים. אפילו משברה הגדול של הנפש נהסך אצלו כעין מאורע שליו

ומתוך. אין דרכו של ספקן להרבות בהתלהבות ופאטוס כשהוא משקיף על האנשים בני דורו. מי רשאי להגיד מה חשוב ומה בלתי חשוב, איזה מאורע יישאר עקר ואיזה יקים ולדות מאריכי ימים? מכאן גם הענייניות הרבה שבסגנונו, הכרוניקה של כל שנתרחש. כשרון מופלא הוא זה לדבר כך על העניינים הטפלים ביותר בחיים, שאנו משליכים מאחרי גונו, האכזין והקזין של היום שערכם כמילות החיבור בלשון; בידי אמן הפך משקל הנוצה למשקל כבוד.

עגנון עוסק בפסיכולוגיה המולקולארית, אם מותר להגיד כך, בשינויים הזעירים החלים בנפש שעה שעה. „חיי הנפש אינם סלע ואבן. נפש האדם היא יחידה, היא במצב הנוזל, היא באלף מצבים. אתה רשאי להראותה גם במצב המוצק. אבל אי אתה רשאי לגזור על מצבים אחרים... נפש האדם מפרכת, בוכה, היא צוחקת...” — זהו ה„אני מאמין” הספרותי של עגנון הצעיר מאוד, שהשמיעו באוני ר' בנימין לפני כ־40 שנה ולו הוא שומר אמונים בכל יצירותיו, גם המאוחרות יותר, על אף שוני הצורות והנושאים הספרותיים. מכאן הדיאלקטיקה של מחשבה ורגש, דבר והיפוכו, הרב־פרצופיות, סתירות מדומות בתיאורי הנפש המתבטלות באחדות של ניגודים. לא המטרה חשובה לו, כי אם השלבים הבודדים, הדיגרסיות ולא עמוד התווך הספרותי. לא המצב המוצק אלא האקט הפסיכי. לעולם אצלו הכל „באמצע”, אין סטאטו נאסצאָנדי, ואף סיומו של הסיפור אינו אלא אמצע שהמשכו יבוא. ועד שיבוא ההמשך אין מקום למוסר השכל.

תוך כדי הליכה־טיול אטי זה, מתוך מתוך, כשהעין משתעשעת בכל פרט קטן בנוף החברתי היהודי, בתוך הנוף שהוא בו בך־בית גמור, העלה עגנון גאלריה עצומה של טיפוסים (יותר מכל פרוזאיקן עברי אחר; קרוב לו רק הזו), המדהימה בעושרה הפולקלוריסטי, הפסיכולוגי וההיסטורי. זהו אוצר בלום של ידיעת ישראל בדורות אחרונים, מקור היסטורי חשוב ביותר, וקשה להניח שלהבא אפשר יהיה ללמוד על מסד החיים היהודיים בלי להסתמך על עגנון. איזו בקיאות מופלגת בחדרי־חדריו של בית־ישראל, של המרכז והקצוות, של רבדי־הנפש ודרכי־ההגות, של הבדיחה והצער, החול והחג, בית־המדרש והמטבח! רק מניין שמות טיפוסיו השונים היה ודאי מצריך עמוד שלם, ולמעלה מזה. קמצנים ושעממנים, תמהונים וחורשי מזימות, אנשי ריב ורודפי כבוד, ראשי דוכנא ומבשלות, „מכשפים”

ולדינאים, מוגים דורות של בעלי-עגלה, אברכי משי ופרנסי חדש, יישובניקים ורבני מדינה, חסידים ראשונים וצדיקים, תגרניות וחזורים על פתחים. כך בעבר הרחוק יותר, וכך תמול ושלשום: סטודנטים ומתמשכלים בני טובים ובנות טובים, סוציאליסטים וציונים, תקיפיקהל וסופריקהל, אינטליגנציה של ערב-דוקטורים, ארוסותיהם ואבות-ארוסותיהם, חנוונים ובעלי-מלאכה, טבחות ומשרתים בחנויות, פועלים בני העלייה השנייה, ואיכרים ומשגיחים, פרחי סופרים וסופרים ממש, גאליצאים ורוסים, מורי יפו ועסקני הוועד הארדיסאי, „בצלאל“ ו„בית העם“, מאה שערים וכולל אונגארן, הטמפלרים וחסיד-בראצלאב, יוסף אהרונוביץ וזרח ברנט. כל חוג וכל שכבה על סממניהם האפייניים, על תולדותיהם ותוצאותיהם, אורח-חייהם ומושגיהם, אמונות טפלות שבהם ומסלול האמביציות, הפרוץ שבהם והעומד שבהם, היציב והחולף. ותמיד כחד-פעמיות, מחברת אנשים ומאורעות היפה לשעתה בלבד.

„חיבוריהם של המוחות המוכשרים ביותר גבדלים מכל השאר בהחלטיותם ובחיתוכם, על ברירותם ובהירותם הנובעות מתוך משום שהמוחות האלה יודעים תמיד חתוכות וברורות מה שהם רוצים להביע — בין בפרוזה, בין בחרוזים, בין בצלילים. ברירות זו, חיתוך זה חסרים לכל השאר, ובזה ניכרים הם בנקל“ — אמרת-חכם זו של שופנהאור בסוגיית ספרים וספרות יפה לעגנון. „חיתוך היצירה“ אינו אומר כלל דיבור רם ומפורש, פאטוס או צעקה. כוחו וגבורתו אינם בגובה הקול כי אם בטאמבר שלו, בבהירות הצליל ומתקו הרב, לא בתוכן כי אם בצורה. יקרת-סגולה זו אינה מציינת אלא סופר שהוא שליט גמור בעולמו, אבטוריטה עליונה, ורשאי הוא לעשות בחומר ככל שיעלה על רוחו. אחרים חייבים לשקול בדעתם את הפרופורציות, את מידת ההבלטה וההצנעה; הוא — המחוקק חוקים, בורא עולמות ואין מי שיהרהר אחריו. מה שאחרים מעלים לרקע הראשי, מבליטים וטורחים להצמיד אליו את תשומת הלב, מצטרקים ומוכיחים בראיות ומכשירים בקיץ טעמים (ואתה חש בחרדתם להצלחה) — עגנון נוהג בו כבמוסמכות שאינן צריכות ראייה, דש אותן בעקביו ומבליען אגב אורחא. כך יכול לנהוג רק שליט סגנון ויצר נוסח חדש.

גם נוסח זה יש לו מסורת וייחוס אבות. הכל מצביעים על סגנון ספרי קראים, על הפרימיטיב העממי שעגנון העלה אותו לדרגה אמנותית, ואין

להאריך במדעות. אבל יש לזכור, כי לא פחות מאלה הוא דורך במסלול שיחת חולין של יהודים מלפני דור או שניים. כך היו הם מספרין, חסידי גאליציה הוותיקים, פלוני שהוא בעל בעמיו ובקי בהוויות עולם, נוסע לרבי וליריד בלייפציג, ראה הרבה ושמע הרבה, ואף טעמו וארחותיו של הדוד הצעיר אינם זרים לו. זהו אותו כשרון נאראטיבי של חובבי שיחה לשמה, השוזרים סיפוריהם כמחרוזת נאה, עם דיגרסיות הרבה, כשהאסוציאציה גורפת את הנושא למשעולים צדדיים, הזכרון דולה נשכחות, מעניין לעניין באותו עניין, והשיחה מתבלת במלי דבדיחותא ומשלים, תצפיות סיקחות בדבר הנהגתם של ישראל והנהגתו של עולם, וגניחה יהודית היא להן תוספת חן. רצונך — השיחה זורמת במסלול הפלפול התלמדי דף הגמרא הוא לה אבי-דוגמא: הנחה והנחה-שכנגד, הלכה ואגדה, עולם רבגוני ומתפשט לכיוונים הרבה, בתוך המסגרת החיצונית השומרת על האחדות. פעמים חוזר עגנון לאותו נוסח סיפורי ישן, שאת כל מתיקותו אי אתה טועם אלא אם שמעת אותו בעל פה, וה"אמר לך" ו"אמר לך" החוזרים ונשנים מיותרים אז וערכם כערך המקף, ראש-קטע ושאר סימני דפוס מוסכמים. יותר משאתה למד מן התשובה הקצרה והפסקנית של "הן" ו"ברוך הבא" ו"מבראד אני", אתה למד מעמדתם של המסיחים ותנועות ידיהם ופישוק שפתיהם וקמיצת האצבע ועפעוף העין והקשת הלשון, כדרך שיחתם של גוברין יהודאין.

הנוסף על כך את הגלישה המהירה והאלגנטית מן המנולוג המוסר בדייקנות גמורה את לשון הדיבור אל המנולוג המסוגנן, אל הסטיליזאציה ברוח הזמן, את המעבר הקל והמשעשע מלשון בני אדם לפסוקים, ציטטות דברי שיר — והנה לפניך הספרות כתמצית החיים, כאפייני ביותר ב"רוח הזמן" ואורח מחשבתם של הדורות השונים.

ידוע באיון מידה העשיר עגנון את לשוננו וידועה השפעתו העצומה על סגנונו. אבל כל מה שהבאנו למעלה אינם סממני סגנון בלבד. הם הרבה יותר מזה: נוסח חדש. ושוב נעלה כאן את ההשוואה עם מנדלי הקלאסיקן ואת דבריו של ביאליק ("יוצר הנוסח"), בשינוי מובן כלשהו:

"הנוסח" — אין זה סגנון בלבד, אופן הציור בלבד וכו'. הנוסח הוא האב היסוד לכלום, ואולי התולדה של כלום... יצירת נוסח — פירושו: מתן צורה קבועה למחשבותיו והרגשותיו של הדור ועל-ידי-כך להקל עלין

את הפרוצס של שתיהן. יוצר הגוסס הספרותי מסייע לדורו, לבעלי הכשרתן הבינוני שבדורו, לחשוב את מחשבותיהם ולהרגיש את הרגשותיהם... מתן גוסס לדור — פירושו: להכניס עצמו אל סתר לבו של הדור ואל מעמקי נשמתו, להתמוג עם רוח הדור מזוג עולם ולהתבטל בתוכו. נותן הגוסס ומשליטו — מטמיע תחילה את רוח הדור בתוך עצמו, ולבסוף הוא עצמו, או חלק גדול ממנו, נטמע ואובד בתוך רוח הדור...”

1948